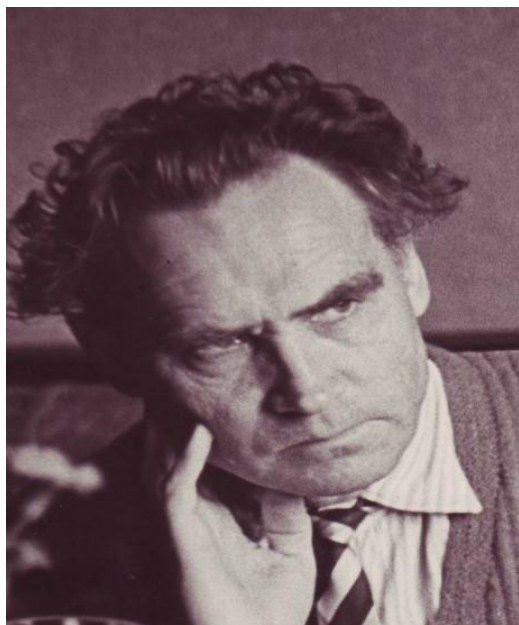

IŠKILAUS KALBININKO KAZIO ULVYDO 110-OSIOMS METINĖMS

RASUOLĖ VLADARSKIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

KAZYS ULVYDAS – KALBOS KULTŪROS PUOSELĖTOJAS

Kazys Ulvydas – žinomas XX a. antros pusės lietuvių kalbininkas, Lietuvos Mokslų akademijos narys korespondentas, savo gyvenimą paskyręs lietuvių kalbai: jos mokymui, tyrimui, puoselėjimui. Jis buvo plataus akiračio mokslininkas, atkakliai darbavosi įvairiose kalbotyros srityse, puikiai išmanė visus lietuvių kalbos lygmenis: tartį, kirčiavimą, žodyną, morfologiją, sintaksę, vardyną, skyrybą, rašybą. Ir šalia to dar buvo aktyvus darbų organizatorius, vadovas ir šių dienų terminais kalbant – nuomonės formuotojas, įtakdarys. Išskirtinės charizmos, puikiai derinės

retorikos ir didaktikos subtilybes, sugebėjo patraukti daugybės žmonių dėmesį ir išlikti jų atmintyje kaip neprilygstamas kalbos valandėlių vedėjas.

Kazys Ulvydas gimė 1910 m. rugpjūčio 27 d. Kėdainių rajone, Bagotėlės palivarke. Mokėsi Apytalaukio ir Kėdainių pradžios mokyklose, paskui Kėdainių ir Kauno jėzuitų gimnazijose. 1930–1937 m. studijavo lituanistiką ir klasikinę filologiją Vytauto Didžiojo universitete, vėliau studijas tęsė ir jas pabaigė 1940 m. Vilniaus universitete. 1942–1949 m. dėstė Kauno universitete, 1949–1956 m. – Vilniaus universitete. Nuo 1951 metų pradėjo dirbti Lietuvių kalbos institute¹ ir čia dirbo iki mirties. Mirė 1996 m. kovo 16 d.

Reikšmingiausius savo darbus K. Ulvydas nuveikė dirbdamas Lietuvių kalbos ir literatūros institute. Buvo net trijų skyrių: Kalbos istorijos ir dialektologijos, Žodyno ir Dabartinės lietuvių kalbos skyriaus vadovas. Lietuvių kalba jam buvo didžiausias tautos turtas, o savo pareigą laikė tą turtą išsaugoti, pagausinti ir perduoti ateities kartoms ir tai daryti kvietė visus savo darbų skaitytojus. Jis dirbo tuos darbus, kuriuos manė esant pačius reikalingiausius lietuvių kalbai saugoti ir puoselėti. Būdamas puikus organizatorius K. Ulvydas vadovavo didžiausių kolektyvinių lietuvių kalbotyros veikalų *Lietuvių kalbos žodyno* ir tritomės *Lietuvių kalbos gramatikos* rengimui. Telkė autorių kolektyvus, juos mokė ir vadovavo jų darbui.

Apie daug nusipelnusio lietuvių kalbotyrai mokslininko darbus rašyta ne vienoje publikacijoje. K. Ulvydo gyvenimą ir veiklą išsamiai apžvelgė Vytautas Ambrazas ir Elena Valiulytė straipsnyje „Kalbininkas Kazys Ulvydas“ po jo mirties išleistos monografijos *Lietuvių kalbos prieveiksmiai* įvadinėje dalyje. Šiame straipsnyje K. Ulvydas vadinamas paskutiniu klasikinės lingvistikos mokyklos atstovu, nuosekliu Jono Jablonskio, Antano Salio, Prano Skardžiaus tradicijų

¹ 1952–1990 m. Lietuvių kalbos ir literatūros institute, nuo 1991 m. – vėl Lietuvių kalbos institute.

tęsėju; jame aptiriamos svarbiausios kalbininko veiklos sritys: leksikografijos, gramatikos darbai, kalbos kultūros ugdymas ir atskirai apžvelgti prieveiksmio tyrimai, nes tai buvo mokslininko plačiausiai nagrinėtas tyrimų objektas. Minint Kazio Ulvydo 110-ąsias metines dar kartą prisiminkime vieną iš akademiko darbo kryptių – kalbos tvarkybos ir norminimo veiklą.

Kalbant apie K. Ulvydo kalbos norminimo veiklą pirmiausia reikėtų pasakyti, kad plačiai žvelgiant norminamojo aspekto atspindį galima rasti ir tiesiogiai su kalbos tvarkyba nesusijusiuose darbuose: ir *Lietuvių kalbos žodyne*, ir *Lietuvių kalbos gramatikoje*. Ryškiausi šios srities darbai yra K. Ulvydo įsteigtas leidinys *Kalbos kultūra* ir didžiulį atgarsį visuomenėje turėjusi radijo valandėlė *Taisyklingai kalbėkime ir rašykime*.

Akademiko nuveikti kalbos kultūros darbai nuodugniai gvildinti jo paties įkurto žurnalo *Kalbos kultūra* publikacijose: Pranas Kniūkšta „Kazys Ulvydas apie kalbos kultūrą ir visuomenę“ (78 sąs., 2005 m.), Jonas Palionis „Iškilusis lietuvių bendrinės kalbos ugdytojas Kazys Ulvydas (100-osioms akademiko gimimo metinėms)“ (83 sąs., 2010 m.).

Žurnalas *Kalbos kultūra* buvo įkurtas 1961 metais kaip kalbos praktikos leidinys. Kazys Ulvydas buvo leidinio organizatorius ir ilgametis atsakomasis redaktorius (1961–1991 m., 1–61 sąs.), šiam leidiniui parašė 45 straipsnius (iš jų penkis su bendraautoriais)².

K. Ulvydas taip suformulavo *Kalbos kultūros* leidinio, o kartu ir savo kalbos norminamosios veiklos uždavinį: „ne tik kelti šnekamosios ir rašomosios kalbos kultūrą, teikiant visuomenei

² Svarbu pažymėti ir tai, kad leidinys eina iki šiol, tiesa, pasikeitė jo pobūdis ir pavadinimas – šiandien tai mokslo žurnalas *Bendrinė kalba*. 1990 m. atkūrus mėnesinį žurnalą *Gimtoji kalba*, skirtą praktiniams kalbos klausimams, *Kalbos kultūra* pasuko kalbos kultūros teorijos, dabartinės vartosenos ir sociolingvistikos tyrimų linkme ir tapo recenzuojamu mokslo žurnalu (1994–2003 m. ats. redaktorius Pranas Kniūkšta). Pasikeitus sąvokos *kalbos kultūra* sampratai (vis dažniau ji suvokiama kaip kultūringas kalbėjimas ir nebesiejama su teoriniais kalbos norminimo tyrimais), 2014 metais (nuo 87 t.) leidinio pavadinimas pakeistas į *Bendrinė kalba*.

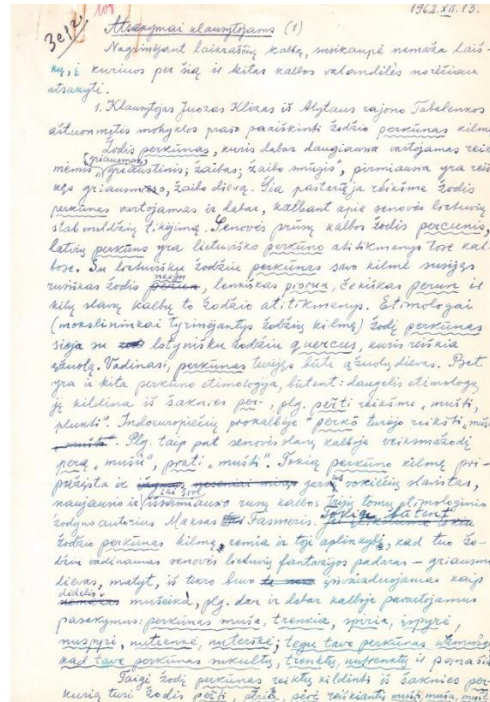
pagrįstas, argumentuotas konsultacijas, bet kartu ir populiariai skleisti lingvistinę mintį, plėsti skaitytojo lingvistinį akiratį, žadinti jo domėjimąsi gimtąja kalba, padaryti jį sąmoningu gimtosios kalbos kūrybos proceso dalyviu, <...> ugdyti skaitytojo kalbos jausmą, <...> skiepyti skaitytojui meilę ir pagarbą gimtajai kalbai“ („Apie vieną svarbiausių „Kalbos kultūros“ uždavinių“, sąs. 11, 1966 m.).

Panašiai būtų galima apibūdinti ir K. Ulvydo per radijo vestų kalbos valandėlių „Taisyklingai kalbėkime ir rašykime“ (1957–1984 m.) uždavinį. Šios radijo laidos buvo labai populiarios, žmonių mielai klausomos visoje Lietuvoje. Kaip prisimena buvusi Lietuvių kalbos instituto mokslininkė, Kazio Ulvydo bendradarbė doc. dr. Angelė Kaulakienė, jos vyro tėviškėje, Kupiškio rajone, rudenį kasant bulves šalia bulvių lauko buvo pastatomas radijo imtuvas, kad bulvių kasėjai nepraleistų K. Ulvydo kalbos valandėlės.

Žmonės ne tik mielai klausėsi radijo kalbos valandėlių, bet ir siuntė laiškus su klausimais, į kuriuos K. Ulvydas stengėsi atsakyti. Klausytojus taip žavėjo ir įtaigus balsas, ir išskirtinis balso tembras, ir aistra, su kuria kalbininkas aiškino kalbos subtilybes, kad ir patys mėgindavo pamėgdžioti balso intonacijas ir kurdavo anekdotus parodijuodami tas kalbos valandėles.

Praėjus keliems dešimtmečiams būtų įdomu sužinoti, apie ką gi kalbėta tose valandėlėse, kodėl jos taip užburdavo to meto žmones, kad iki šių laikų dar tebeaidi jų atgarsiai. Pagal keletą radijo valandėlių buvo parengtos publikacijos savaitraštyje *Kalba Vilnius* (1967, 1969, 1973, 1976, 1977, 1980 m.). Labai gaila, bet garso įrašų išliko nedaug, tačiau Kazio Ulvydo duktė Eglė Bugenienė išsaugojo radijo valandėlių tekstų rankraščius, su dviem aplankais iš jų maloniai leido

susipažinti³. Tai 1962–1964 m. (35 laidos) ir 1978 m. (38 laidos) vestų radijo valandėlių rankraščiai (žr. 1 pav.) ir mašinraščiai. Valandėlės būdavo kartą per savaitę – šeštadieniais (ant kai kurių rankraščių yra užrašytas ir laikas – keletas 11 val., daugiau 14.05 val.).

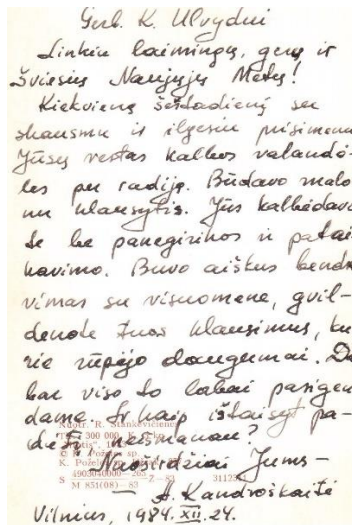

1 PAV. Kazio Ulvydo radijo valandėlės rankraštis

Pavarčius pluoštą kalbos valandėlių rankraščių matyti, kad labai dažnai Ulvydas per radijo valandėles atsakydavo į klausytojų klausimus. Galbūt tai ir buvo viena iš paslapčių, kodėl taip mielai visi jų klausydavo: klausimų siuntėjai laukdavo atsakymų, o kitiems buvo smalsu, kas klausinėja (visuomet buvo aiškiai įvardijamas klausėjas, nurodant pavardę (dažnai ir vardą, kartais pareigas) ir

³ Nuoširdžiausiai dėkoju Eglei Bugenienei už malonų bendravimą ir galimybę nuodugniau susipažinti su Kazio Ulvydo rankraščiais.

vieta, kur jis gyvena) ir ko klausinėja. Toks tiesioginis bendravimas su konkrečiais žmonėmis sudarė įspūdį, kad yra labai paprasta pasikalbėti su garbiu mokslo žmogumi ir sužinoti jo nuomonę rūpimais klausimais (plg. 2 pav.).

2 PAV. Klausytojos sveikinimas K. Ulvydai Naujųjų Metų proga⁴

Būta ir teminių valandėlių, kurios tęsėsi keletą laidų, pavyzdžiui: Kai kurių mokslo veikalu kalbos negerovės⁵ (5 valandėlės), Žodyno netikslumai spaudos kalboje (12 valandėlių), Šalinkime medicinos kalbos negeroves (2 valandėlės). Iš šių pavadinimų matyti, kad buvo nagrinėjami įvairių kalbos vartojimo sričių (įvairių profesijų atstovų) kalbos trūkumai.

Kitas dėmesio vertas dalykas – klausimų turinys: ko to meto žmonės klausdavo, kas jiems rūpėjo. Klausimų būta pačių įvairiausių. Norėta išsiaiškinti taisyklingą kirčiavimą, pvz.: ištiktukinės kilmės veiksmažodžių su priesaga -ėti (pvz.: *kvarksėti*, *niurnėti*) sudurtinių žodžių (pvz., *pusiasalis*), neveikiamųjų įvardžiutinių dalyvių (pvz., *rašomasis*, -oji), tarptautinių žodžių (pvz.: *atmosfera*,

⁴ Dėkoju Eglei Bugienei už leidimą skelbti.

⁵ Laidų pavadinimai rankraščiuose pabraukti.

epocha), vietovardžių (pvz.: *Praha, Roma*). Kildavo ir tarties klausimų, pvz., kietąjį ar minkštąjį *l* tarti žodžiuose *kelkis, gulkis, vilkis, vilkikas*, aiškinasi dėl ilgųjų ir trumpųjų balsių, *e* tarptautiniuose žodžiuose tarimo. Teirautasi ir apie lietuviškų (pvz.: *tymas, teisena*) bei tarptautinių (pvz.: *kolosas, štorimas*) žodžių reikšmes, vartojimą (pvz., *veliumas*) ir kilmę (pvz., *perkūnas*). Klausta ir apie šnekamosios kalbos skolinius (pvz.: *mažu, davai*). Dar viena klausimų grupė – žodžių darybos problemos, pavyzdžiui, kaip pavadinti gyventojus pagal jų gyvenamąją vietovę, ar tinkamai sudaryti žodžiai (pvz.: *fotokinoprekės, savivartis*).

Iš gausių klausimų apie nelietuviškų tikrinių vardų ir pavadinimų vartojimą matyti, kad ši problema kalbos vartotojams buvo aktuali ir anksčiau, o iš klausimų formuluočių galima spręsti, kad ir tuo metu būta aiškiai prieštaringų nuomonių. Teirautasi apie tinkamas nelietuviškų tikrinių vardų formas, adaptavimą, gramatinimą, lietuvių–rusų ir rusų–lietuvių kalbų tikrinių žodžių transkripciją, nepritarta svetimvardžių lietuvinimui; taip pat stebėtasi, kodėl baltarusiški tikriniai pavadinimai transkribuojami iš rusų, o ne baltarusių kalbos.

Nemažai užduota klausimų, susijusių su asmenvardžiais. Klausta apie moterų pavardžių sudarymą (pvz.: *Senkienė* ar *Senkuvienė*); apie taisyklingas pavardžių formas bendrinėje kalboje (pvz.: *Narmantas* ar *Narmontas*); apie pavardžių daugiskaitą (pvz.: *Mažeikai, Daukšai*, jeigu vienskaitos formos *Mažeika, Daukša*), apie žargoninį vardų trumpinimą (pvz.: *Lionka, Gedma, Jurka, Milka*); aiškinasi, kuri mažybinė forma – *Petrukas* ar *Petriukas* – geresnė, domėtasi vietovardžių (pvz.: *Balsupiai, Skardupiai, Balsė, Pabradė*) kilme. Klausytojams rūpėjo rašybos klausimai: vietovardžių rašymas (pvz.: *Biliakėmis, Nevėžis*), garso *j* rašymas tarptautiniuose žodžiuose (pvz.: *paviljonas, milijonas, legionas*), klausta, ar nevertėtų atsisakyti nosinių raidžių.

Domėtasi taisyklingu linksnių ir prielinksnių vartojimu, pvz.: *tapo mokytoju ar mokytojas, klausiu jį ar klausiu jo, kvėpuoti pro nosį ar pro nosį*.

Paskaičius radijo valandėlių rankraščius pradeda aiškėti ir K. Ulvydo teikiamų kalbos rekomendacijų argumentacija. Paprastai kalbininkas gana plačiai aiškindavo aptariamą kalbos reiškinį, remdamasis panašiais analogiškais pavyzdžiais, jei tikdavo, duodavo ir kitų kalbų pavyzdžių. Siūlydamas taisyms pateikdavo ne vieną taisyklingą atitikmenį, pavyzdžiui, kalbai nereikalingą skolinį *biskį (biškį)* siūlė keisti pluoštu gražiausių lietuviškų žodžių: *truputis, truputėlis, truputytis, trupučiukas, mažumėlė, kruopelė, kruopelytė, kruopeliūtė* (1963 04 17).

K. Ulvydas neretai pripažino formų gretybes, pvz.: *įsirpti* ir *išsirpti*, daugiskaitos kilmininko galūnes *ašų* ir *ašių*. Jo nuomone, kuri forma laikytina norma, neįmanoma pasakyti, nes tai nenusistovėjęs „pereiginis“ reiškinys, todėl reiktų toleruoti abi formas (1963 04 17), tačiau apie žodyno gretybes sakė, kad absoliučios žodyno gretimybės kalboje nemėgstamos, nes sudaro tam tikrų keblumų, ypač stengiamasi nusikratyti gretutinių terminų, reiškiančių įvairias mokslo srities sąvokas.

Kalbininkas ne tik pats išsamiai nagrinėjo kalbos raiškos taisyklingumą, bet ir skatino klausytojus pačius domėtis kalbos dalykais ir problemas mėginti aiškintis žodynuose ar kitokuose leidiniuose: „Kai kyla klausimų dėl kurio tarptautinio žodžio reikšmės, būtinai reikia imti į rankas tarptautinių žodžių žodyną.“ (1963 12 06). Kartais tiesiog nurodydavo knygas ir jų skyrius, kur galima pasiskaityti rūpimais klausimais.

Nereikalingiems taisyms nepritarė, nes manė, kad taisyti ar keisti kalboje reikia tik tai, kas iš tikrųjų taisytina, o nepagrįsti taisymai tik klaidina skaitytojus ir menkina kalbos taisytojų autoritetą. Todėl ne vienoje valandėlėje kantriai ir argumentuotai klausytojams aiškino jų

nepagrįstus siūlymus taisyti. Pavyzdžiui, remdamasis normos pastovumo kriterijumi teigė, kad „jeigu įprastus, visuotinai prigijusius pasakymus *skambinti (paskambinti) telefonu* imtume keisti žodžiu *telefonuoti*, kalbai nė kiek nepatarnautume, o tik išklibintume jau prigijusią ir visuotinai paplitusią normą“ (1978 04 15).

Kvietė klausytojus pagal išgales prisidėti prie gimtosios kalbos žodžių turto rinkimo *Lietuvių kalbos žodynui* – tai vadino patriotine pareiga: „jei visuomenė įsisąmonintų žodžių lobio rinkimo svarbą tautos kultūrai, to surinkto lobio svarbą ateinančioms kartoms, ji trumpu laiku galėtų atlikti tiesiog žygdarbį lietuvių kultūros istorijoje – ji galėtų išgelbėti nuo žūties bei užmaršties kasmet tūkstančius gražiausių žodžių bei posakių“ (1978 09 09).

Verta paminėti ir tai, kad kalbininkas kalbos kultūrą suvokė ne tik kaip taisyklingą, bet ir kaip kultūringą, mandagų kalbėjimą, todėl klausytojus mokė, kad „[R]ašte ir kalboje nereikia šykštėti mandagumo, tam tikro švelnumo priemonių, nes jos gerina žmonių santykius. Lietuvių kalboje nėra mandagumo bei švelnumo formulių pertekliaus, todėl nevenkime kartais pasimokyti iš kitų kalbų, pavyzdžiui, lenkų, rusų, anglų ir ypač prancūzų“ (1978 06 24).

Akimis perbėgus pluoštą Kazio Ulvydo radijo valandėlių, vestų prieš keletą dešimtmečių, rankraščių matyti, kad skaitytojams rūpėjo ir abejonių kėlė panašūs klausimai, dėl kurių aktyviai diskutuojama ir dabar (dėl rašybos, kirčiavimo, nelietuviškų tikrinių vardų rašymo ir pan.). Kalbininko atsakymai į keliamus klausimus leidžia susidaryti aiškesnį vaizdą apie jo nuoširdžiai ir atsakingai dirbtą kalbos norminamąjį darbą ir rekomendacijų teikimo kriterijus. Labiausiai ryškėja taisyčių nuosaikumas, atsargumas: „Norint, kad taisyčiai būtų įtikinamesnės ir duotų naudos, taisyti reikia labai atsargiai ir tik tai, kas tikrai klaidinga bei taisytina“ (Daugiau atsargumo kalbos taisymuose. *Kalba Vilnius*, 1977, 21). Taisyčiai buvo grindžiami kalbos sistemos ypatumais,

analogiškais atvejais, kartais paremiant ir kitų kalbų pavyzdžiais. Radijo valandėlėse buvo ne tik taisomos kalbos klaidos ir trūkumai, bet ir kalbama apie kalbos išraiškos priemonių įvairovę, aiškinamos ne tik žodžių reikšmės, bet ir jų kilmė, klausytojai buvo skatinami ir patys aktyviai domėtis kalba (ieškoti atsakymų kalbiniuose leidiniuose), rinkti žodžius *Lietuvių kalbos žodynui*. Taip buvo ugdoma meilė ir pagarba lietuvių kalbai.

Labai tiksliai K. Ulvydo nuopelnus kalbos norminimui įvertino Pranas Kniūkšta. Jis rašė, kad akademiko „dėstytos mintys ir išvados sudaro vientisą sistemą, kurią galima vadinti Ulvydo mokykla. Svarbiausi jos bruožai būtų: rėmimasis kalbos faktais, lingvistiškai pagrįsti teoriniai principai, plati ir įtikinama argumentacija, visuomenės poreikių paisymas ir nuosaikumas, bendrinės kalbos išgalių ir raiškos būdų gausinimas“ (*Kalbos kultūra*, 68 sąs., 1995 m.). Kazio Ulvydo nustatyta kalbos norminimo kryptis randa atgarsį ir dabartinių tyrėjų bei kalbos tvarkytojų veikloje.

Gauta 2020 12 02

RASUOLĖ VLADARSKIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius

rasuole.vladarskiene@lki.lt